

ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ
ՏԱՐԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԻ ՇՈՒՐՁ (1913 թ.)

1912 թ. Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործման խնդրի վերաբացման համար: Արևմտահայ և արևելահայ ազգային շրջանները, ինչպես նաև Եվրոպայում կաթողիկոսի պատվիրակ Պողոս Նուբար ղեկավարած Ազգային Պատվիրակությունը սկսեցին ակտիվ ջանքեր գործադրել նպաստելու համար հայկական հարցի լուծմանը: Ստեղծված պայմաններում, երբ հայկական հարցը դառնալու էր տերությունների քննարկման առարկա, կարևորագույն խնդիրներից մեկը բարենորոգումների ծրագիր ունենալն էր, որտեղ ուրվագծված լինեին արևմտահայության պահանջները: Բարենորոգումների ծրագրի պատրաստման աշխատանքները Պ. Նուբարը սկսել էր դեռևս 1912 թ. դեկտեմբերի 18-ից հուլյս ունենալով այն ներկայացնել Լոնդոնի կոնֆերանսին, որը գումարվելու էր կարգավորելու համար բալկանյան խնդիրները: 1913 թ. սկզբներին պատրաստված այդ նախագիծը¹⁸⁵ ներկայացվում է Գևորգ Ե կաթողիկոսի հաստատմանը: Ծրագրի մեկ օրինակ էլ ուղարկվում է Կ.Պոլիս՝ արևմտահայ ղեկավար շրջաններին ծանոթացնելու նպատակով: Միևնույն ժամանակ կաթողիկոսի հաստատմանն էր ուղարկվել նաև բարենորոգումների մեկ այլ ծրագիր, որը կազմվել էր Կ.Պոլսում՝ Ազգային Պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ¹⁸⁶: Ծրագրի կետերի վերաբերյալ ծանուցվում է նաև Ազգային Պատվիրակությանը: Պ. Նուբարի և Ազգային Պատրիարքարանի կողմից մշակված նախագիծերը կաթողիկոսն իր հերթին ուղարկում է Թիֆլիսի Ազգային Բյուրոյին քննարկ-

¹⁸⁵ Ազգային Պատվիրակության կազմած ծրագրի տեքստն ամբողջությամբ տես Բոյաջյան Յ., Պողոս Նուբար Փաշան և բարենորոգումների խնդիրն Արևմտյան Հայաստանում 1912-1914 թթ., թեկնած. ատենախ., Ե., 2002, էջ 45-46:

¹⁸⁶ Ծրագրի տեքստն ամբողջությամբ տես, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թ. 110-118:

ման և զրանց հիման վրա արևմտահայության բաղձանքների վերաբերյալ միասնական ծրագրի կազման համար, որը կրելու էր «համեմատաբար համազգային կնիք»¹⁸⁷:

Ծանոթանալով միմյանց կազմած ծրագրերին՝ Պ. Նուրարին ու Կ. Պոլսի պատրիարք Հ. Արշարունին հայտնաբերում են զրանցում առկա մի շարք սկզբունքային տարբերություններ, որոնցից ամենաէականը բարենորոգումների վերահսկողության եղանակի վերաբերյալ էր: Այդ կապակցությամբ կողմերի միջև առաջանում են լուրջ տարաձայնություններ, քանզի յուրաքանչյուրը պնդում էր իր տեսակետի վրա և չէր պատրաստվում հոգուտ մյուսի հրաժարվել դրանից: Սրա հետ մեկտեղ երկուստեք ջանքեր են թափվում ամեն գնով խափանել միմյանց ծրագրերն ինչ-որ ձևով ընթացքի մեջ դրվելու հնարավորությունը: Այսպես, Գևորգ Ե-ին հղած 1913 թ. հունվարի 22-ի նամակում Պ. Նուբարը, նշելով, որ ինքնուրույնություն սկզբունքի վրա հիմնված Պատրիարքարանի ծրագիրն իրեն «բարեպատեհ և գործնական չի թվում», խնդրում էր ոչ մի կերպ չգործածել այն¹⁸⁸: Նման խնդրանքով կաթողիկոսին դիմում է նաև պատրիարք Հ. Արշարունին:

Ծրագրային տարբերությունների հետևանքով առաջացած հակասությունների հիմնական պատճառներից էր այն, որ կողմերը հայկական հարցի պաշտպանության և դրանից ելնելով նաև բարենորոգումների ծրագիր կազմելու ու այն տեղություններին ներկայացնելու խնդրում առաջնայնությունը վերադրում էին իրենց: «Թէ Պատրիարքարանը եւ թէ Պատւիրակութիւնը, - իր հուշերում դրում էր Վ. Փափազյանը, - հաւասարապէս կը կարծէին թէ ունին պէտք եղած հեղինակութիւնը եւ կարողութիւնը եւ մանաւանդ երկուքն ալ կը կարծէին ապահոված ըլլալ մէկ կողմէ Պոլսոյ եւ միւս կողմէ Փարիզի բարեկամ պետութիւններու ներկայացուցիչներու համաձայնութիւնը իրենց նախագիծերու այս կամ այն կետերու նկատմամբ»¹⁸⁹: Այդ իրողությունը պատահական չէր: Պ. Նուբարի նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր առաջին հերթին նրա համոզվածությամբ, որ Ազգային Պատրիարքարանը, Բ. Դուան հետ իր հարաբերությունները պահպանելով, միաժա-

¹⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 9:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, ք. 21:

¹⁸⁹ Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Վեմ», Փարիզ, 1933, N 2, էջ 89:

մանակ չէր կարող հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից բանակցություններ վարել տերությունների հետ: Երկրորդ, նա գտնում էր, որ այդ ուղղությամբ ջանքերի գործադրումը մտնում է միայն իր գլխավորած սլավոնականության իրավասությունների մեջ: Այդ պատճառով էլ Պ. Նուբարն իր դժգոհությունն էր հայտնում Կ.Պոլսում տերությունների դեսպանների հետ արևմտահայ ազգային շրջանների վարած առանձին բանակցությունների կապակցությամբ: «Երբ կաթողիկոսն ինձ նշանակեց, - դրում էր նա պատրիարքին, - կարծեցի հասկանալ, թե ձեռք է առել եվրոպական բանակցությունների տնօրինությունը Պատրիարքարանի խնդրանքով իսկ, որ դրանք ուղղակի մշակվեն դեսպանախորհրդի կամ տերությունների հետ խուսափելու համար Կ.Պոլսի դեսպանների միջնորդությունից»¹⁹⁰: Այդ նկատառումներով էլ բարենորոգումների ծրագրի կազմության իրավասությունը Պ.Նուբարը ևս վերապահում էր իրեն: Այդ էր վկայում նաև այն փաստը, որ տեղեկանալով ծրագրի կազմության վերաբերյալ Պատրիարքարանում կատարվող աշխատանքներին՝ նա Վ. Մալեգյանին հղած 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նամակում գրում էր. «Շատ օգտակար պիտի ըլլայ որ ժամ առաջ ունենամ այդ նախագիծը, բաղդատեմ մերինի հետ և ջանամ, անոնք միաձուլելով, յանգիլ գործնական եւ վերջնական բանաձևի մը»¹⁹¹: Եվ վերջուպես երրորդ, Պ. Նուբարը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Լոնդոնում Թուրքիայի հետ վարվում էին խաղաղության բանակցություններ, իսկ Փարիզում առաջիկայում պետք է քննարկվեին նրա ֆինանսական դրությանը վերաբերող հարցերը, կարծում էր, որ բարենորոգումների խնդրի շուրջ բանակցությունները ևս կկենտրոնանան եվրոպայում և կգտնվեն Ազգային Պատվիրակության ուշադրության կենտրոնում:

Ինչ վերաբերում է Պատրիարքարանի վերոհիշյալ կեցվածքին, ապա դա պայմանավորված էր նրա հայկական հարցի լուծման առաջին շահագրգիռ կողմն ու արևմտահայության կացությանն ամենից քաջատեղյակը լինելու հանգամանքով: «Նախագծի պատրաստելու իրավունքը, - կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր պատրիարք Հ. Արշարունին, - բնականաբար մեզ վերապահված կկարծենք, քանի որ երկրի մեջ կապեր են և թուրքահայերի ցավերին և պահանջներին ավելի գի-

¹⁹⁰ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 35:

- ¹⁹¹ Մալեգյան Վ., ճամբուս վրայ /Յուշաքաղ/, Բարիզ, 1950, էջ 307:

տակ կհամարվենք»¹⁹²։ Այդ հարցում Ազգային Պատրիարքարանն ամբողջովին վայելում էր Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատան աջակցությունը։ Այսպես, դեսպանատան առաջին թարգման Ա. Մանդելշաամն արևմտահայ ղեկավար շրջանների հետ հանդիպման ժամանակ նշել էր, որ «միայն Պատրիարքարանը, իբրև արևմտահայերի ներկայացուցիչ, կարող է պահանջներ հրապարակ դնել կամ ներկայացնել եվրոպական մեծ տերություններին։ Միայն նա պետք է գործը ղեկավարի, իսկ կաթողիկոսն ու պատվիրակությունը պետք է հետևեն նրա գծած ուղղությանը»¹⁹³։ Բացի այդ արևմտահայ ղեկավար շրջանները համոզված էին, որ բարենորոգումների հարցի քննարկումները տեղի էին ունենալու Կ.Պոլսում։ Այդ ուղղությամբ աշխատանք էր տանում նաև ռուսական կառավարությունը և հայկական հարցի շուրջ ծավալվող իրադարձություններին հետևելու խնդրում առաջնությունը տալիս էր Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանատանը։ Այդ էր վկայում թերևս այն փաստը, որ այստեղ շատ էին մտահոգված, որպեսզի Պ. Նուբարը իր կազմած ծրագիրը չհանձնի Ֆրանսիայում ռուսական դեսպան Իդվոլսկուն։ Այդ կապակցությամբ Գևորգ Ե կաթողիկոսը նույնիսկ իր զարմանքն է հայտնում, թե ինչ տարբերություն կա Գիրսի /Թուրքիայում ռուսական դեսպան – Հ. Բ./ և Իդվոլսկու միջև, քանի որ միևնույն է՝ երկուսն էլ այդ ծրագրերը հաստատման համար պետք է ուղարկեն Պետերբուրգ¹⁹⁴։

Քննության առնելով Պ. Նուբարի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը՝ Կ.Պոլսի Ապահովության Հանձնաժողովի անդամները գալիս են այն եզրակացության, որ դրա որոշ գրություններն ու հատկապես բարենորոգումների վերահսկողության մնայուն մարմնի /մշտական հանձնաժողովի/ ստեղծման առաջարկը չեն համապատասխանում արևմտահայության ձգտումներին։ «Անմիջապես նկատելի էր, – գրում էր Վ. Փափազյանը, – որ այդ ծրագիրը խմբագրուած է հայ իրականության հետ ու անոր պահանջներին հեռու վայրի մը մէջ»¹⁹⁵։ Պ.

¹⁹² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 47։

¹⁹³ Միքայելյան Ն., Արխիվային նոր նյութեր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի վիճակի մասին /1912-1913թթ./, «Էջմիածին», 1965, N Ե-Ձ-Է, էջ 184։

¹⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 11։

¹⁹⁵ Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, Պետրոս, 1952, էջ 221։

Նուբարի ծրագիրը ներկայացվում է նաև Մ. Գիրսին, որը նույնպես բացասաբար է գնահատում դրանում տեղ գտած բարենորոգումների վրա վերահսկողության սահմանման եղանակը: Այդ մասին Պատրիարքարանից հաղորդում են Պ. Նուբարին՝ հույս ունենալով, որ դա կստիպի նրան հրաժարվել այդ կետից: «Տարակարծութիւնը մեր միջեւ գաղտնի չէր կրնար պահւիլ ռուս դեսպանատունէն, քանի որ անոր խողովակով պիտի անցնէին մեր բաղձանքները», - գրում էր Վ. Փափազյանը¹⁹⁶:

Աղդային երկու կենտրոնների միջև առաջ եկած տարաձայնությունները, այն էլ այնպիսի կարևոր հարցում, ինչպիսին բարենորոգումների ծրագիրն էր, անշուշտ բացասաբար կանդորառնաին հետապնդվող խնդրի լուծման վրա: «Այս անհամաձայնությունը, - կաթողիկոսին հղած 1913 թ. փետրվարի 10-ի նամակում գրում էր Պ. Նուբարը, - կվնասի Հայկական դատին և ապարդյուն կձգի մեր բոլոր ջանքերը»¹⁹⁷: Դեպքերի նման զարգացումից խուսափելու համար երկուստեք կարևորվում է արևմտահայերի սլահանջների վերաբերյալ մեկ միասնական տեսակետի շուտավույթ հանգելու անհրաժեշտությունը, որի ուղղությամբ սկսվում են ձեռնարկվել գործնական քայլեր: «Երկու ղեկավար մարմիններու միջեւ տարբերութիւնները այնքան էական էին, - գրում էր Վ. Փափազյանը, - որ անկարելի էր թղթակցութեամբ իրար հասկնալ եւ համոզել»¹⁹⁸: Հենց այդ նկատառումներով էլ պատրիարքին հղած 1913 թ. փետրվարի 8-ի նամակում Պ. Նուբարն առաջարկում է պատվիրակ ուղարկել Փարիզ՝ բանակցություններ վարելու և երկուստեք համաձայնության հասնելու համար: «Տարակոյս չունիմ, - Վ. Մալեզյանին հղած նամակում գրում էր Աղդային Պատվիրակության անդամ Հ. Մոստիչյանը, - որ եթէ Պատրիարքարանը ձեռնհաս ներկայացուցիչ մը ղրկէ Բարիզ, դիւրութեամբ կարելի է ծրագրին տալ իր վերջնական ձեւը»¹⁹⁹: Այդ առաքելությունը հանձնվում է Աղդային կենտրոնական վարչության և Ապահովության Հանձնաժողովի անդամ Վ. Փափազյանին, որը փետրվարի կեսերին ժամանում է Փարիզ:

¹⁹⁶ Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, «Վեմ», Փարիզ, 1934, N1, էջ 70:

¹⁹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 19, ք. 29:

¹⁹⁸ Փափազյան Վ., Հայկական բարենորոգումները /1912-1914/, էջ 65:

¹⁹⁹ Մալեզյան Վ., Ըշվ. աշխ., էջ 315:

Կ. Պոլսից ժամանած պատվիրակի հետ բարենորոգումների ծրագրերի քննարկումները կազմակերպելու համար Պ. Նուբարը որոշում է հրավիրել պատգամավորական ժողով, որը տեղի է ունենում 1913 թ. փետրվարի 23-ին: Գրան, բացի Պ. Նուբարից, Հ. Սոստյանից, Գ. Ութուլյանից և Մ. Ջերազից, մասնակցում էր նաև Վ. Փափազյանը: Ժողովի ընթացքում, ինչպես կաթողիկոսին հղած 1913 թ. փետրվարի 26-ի նամակում դրոմ էր Գ. Ութուլյանը, կատարվեցին երկու ծրագրերի «մանրագնին և խղճմիտ ուսումնասիրություններ»²⁰⁰: Հավաքովի հիմնական նպատակն էր հարթել երկուստեք գոյություն ունեցող տարածայնություններն ու հասնել հայացքների համաձայնեցմանը, որը, սակայն, այդքան էլ դյուրին գործ չէր: Ծրագրի վերաբերյալ բանակցությունները շարունակվեցին նաև հետագայում գլխավորապես Պ. Նուբարի և Վ. Փափազյանի միջև:

Սկզբնական շրջանում երկու կողմերն էլ որոշակի հիմնավորումներով համառորեն պաշտպանում էին իրենց տեսակետներն ու հրաժարվում զիջումներ անելուց: Պ. Նուբարը վերահսկողության մնայուն մարմին ստեղծելու առաջարկը հիմնավորում էր նրանով, որ այն չափավոր է, չի դիպչում թուրքիայի ինքնասիրությանը և կարժանանա տերությունների հավանությանը: «Պօղոս Նուպարի պահանջը, - գրում էր Ա. Թերզիպաշյանը, - մեծ ուսք մը չէր ենթադրեր եւ դիւրաւ ալ գործադրելի էր»²⁰¹: Սակայն պետք է նշել, որ վերահսկողության այդ եղանակը չէր կարող գործնական նշանակություն ունենալ և արդյունավետ լինել, քանի որ թուրքական իշխանությունները, օգտվելով տերությունների միջև գոյություն ունեցող հակասություններից, հեշտությամբ կկարողանային խափանել այդ մարմնի աշխատանքները: Այդ նկատառումներով էլ Վ. Փափազյանն առաջարկում էր հրաժարվել այդ պահանջից: «Այլապես, - նշում էր նա, - Հայաստանը նորեն պիտի դառնայ թատր պետութիւններու փոխադարձ խաղերուն և մրցումներուն, որմէ պիտի օգտուի Բ. Գուռը»²⁰²: Սակայն հենց այդ նույն հակասությունների պատճառով անիրականանալի էր նաև վերահսկողության վերաբերյալ Պատրիարքարանի

²⁰⁰ Մատենադարան, Գյուտ եպիսկոպոս Տեր-Ղազարյանի արխիվ, թղթ. 3, վավ. 99:

²⁰¹ Թերզիպաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 103:

²⁰² Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. Բ, էջ 226:

առաջարկած, թեպետ ե. ավելի նախընտրելի, ձևակերպումը, որով այդ իրավունքը վերապահվում էր տերություններից մեկին: Բանն այն էր, որ տերությունները ոչ մի դեպքում չէին թույլ տա, որ նրանցից որևէ մեկը, և հատկապես Ռուսաստանը, ստանար նման առավելություններ ու վերահսկեր Հայկական բարենորոգումների գործադրությունը, դրանով իսկ ուժեղացնելով իր ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության այդ հատվածում: Այդ իրողությունը հաշվի առնելով էլ Պ. Նուբարը դեմ էր Պատրիարքարանի ձևակերպմանը, չնայած որ ինքը ևս շատ էր փափագում միայն Ռուսաստանի վերահսկողությունը՝ այն համարելով «բուն և անմիջական ներգործություն, իրական ճնշում թուրքիայի վրա»²⁰³: Պ. Նուբարը չէր ընդունում նաև Հայկական նահանգի ընդհանուր քննիչի նշանակման կարգի /տերությունների ընտրությամբ և Բ. Դոան վավերացմամբ/ վերաբերյալ Պատրիարքարանի ձևակերպումը, այն իրավացիորեն համարելով անիրագործելի:

Չնայած այդ տարաձայնություններին, Պ. Նուբարի և Վ. Փափագյանի միջև տարվող բանակցությունները, որոնք տևեցին մոտ 1,5 ամիս, անարդյունք չեն անցնում: Շուտով Պ. Նուբարը, գիտակցելով Համաձայնության շուտափույթ հասնելու անհրաժեշտությունը, գնում է որոշակի զիջումների և հրաժարվում է վերահսկողության մնայուն մարմին ստեղծելու պահանջից: «Փաշան, - իր հուշերում գրում է Վ. Փափագյանը, - աստիճանաբար կը լքեր իր դիրքերը»²⁰⁴: Պետք է նշել, որ Պ. Նուբարի այդ զիջողականությունը որոշակիորեն պայմանավորված էր նաև ռուսական կառավարության գիրքորոշմամբ: Կաթողիկոսին հղած նամակում Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը պահանջում էր ցուցումներ տալ Պ. Նուբարին՝ «համակերպվելու Պատրիարքարանի ծրագրին և գործունեությունը»²⁰⁵:

1913 թ. մարտի վերջերին ռուսական կառավարությունը ցանկություն է հայտնում ծանոթանալ արևմտահայության բաղձանքների հետ: Այդ նկատառումներով ապրիլի սկզբներին պատրիարք Հ. Արշարունին ռուսական դեսպան Մ. Գիրսին

²⁰³ Բաբգեն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար Փաշան, Վաղարշապատ, 1914, էջ 20; Զոմթանյան տը Լ., Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 54:

²⁰⁴ Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, Կ. Բ., էջ 226:

²⁰⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 168, ք. 2:

սյուշաոնապես հանձնվում է Պատրիարքարանի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը: Ծանոթանալով դրան՝ Մ. Գիրսը փոփոխություններ է կատարում որոշ կետերում, որոնք, ըստ նրա, «հակառակ էին սուլթանի իրավունքներին և ենթադրում էին անջատական ձգտումներ»²⁰⁶: Այսպես, նահանգապետը, որը կարող էր լինել ոչ միայն օտարերկրացի, այլ նաև թուրքահայատակ քրիստոնյա, պետք է նշանակվեր սուլթանի կողմից՝ տերությունների հավանությանը, վերահսկողությունը բարենորոգումների գործադրության վրա պետք է իրականացվեր ոչ թե մեկ, այլ բոլոր տերությունների կողմից: Պետք է նշել, որ Մ. Գիրսի կատարած վերոհիշյալ փոփոխությունները դրականորեն ազդեցին և նպաստեցին Պ. Նուբարի և Ազգային Պատրիարքարանի միջև տարաձայնությունների հարթմանն ու համաձայնության հաստատմանը: Այդ նոր ձևակերպումները հավասարապես ընդունվեցին ինչպես արևմտահայ ղեկավար շրջանների, այնպես էլ Պ. Նուբարի կողմից, որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ «երկուստեք կատարյալ համաձայնությամբ և համերաշխությամբ խմբագրել և ընդունել վերջնական ծրագիր»²⁰⁷: Նման պայմաններում միակ բանը, որ պահանջում էր Պ. Նուբարը, այն էր, որպեսզի արևմտահայության պահանջների համար որպես հիմք համարվի իր կազմած ծրագիրը և վերոհիշյալ սրբագրություններն ու փոփոխությունները կատարվեն դրա վրա: Նա դեռևս հույս ուներ, որ հայկական հարցի շուրջ տերությունների միջև բանակցությունները կայանալու են եվրոպայում և արևմտահայության բաղձանքները ներկայացվելու են Ազգային Պատվիրակության կողմից: Սակայն այդ պահանջը չի բավարարվում:

Այսպիսով, վերջնականապես հարթվում են Պ. Նուբարի և արևմտահայ ղեկավար շրջանների միջև բարենորոգումների ծրագրի մի շարք էական կետերի շուրջ ծագած հակասությունները: «Այժմ, - Ա. Չոպանյանին հղած 1913 թ. մայիսի 14-ի նամակում գրում էր Վ. Փափագյանը, - մեր մէջ ոչ մեկ անհամաձայնութիւն կայ»²⁰⁸: Դա շատ կարևոր իրողություն էր, քանի որ հակառակ դեպքում մեծապես կարող էր վտանգվել հայկական հարցի լուծումը: Դրա պատճառ կարող էր հանդիսանալ ոչ այնքան ծրագրային տարբերությունները, որքան որ

²⁰⁶ Միքայելյան Ն., նշվ. աշխ., «Էջմիածին», 1965, N Բ-Գ -Դ, էջ 164:

²⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 31, ք. 94:

²⁰⁸ ՀՀ ԳԱԹ, Ա.Չոպանյանի ֆ., գ. 7456, ք. 2:

վերջիններիս հետևանքով կողմերի միջև առաջացած ցանկութ-
յունը խափանել միմյանց կատարած ձեռնարկները: Պատրիար-
քարանի կողմից, համենայն դեպս, նման փորձ եղել էր: Այդ էր
վկայում, թերևս, կաթողիկոսին հղած պատրիարքի 1913 թ.
հունիսի 14-ի նամակը, ուր նա դրում էր. «Այժմ մենք ոչ մի-
այն չենք աշխատում չեզոքացնել Պատվիրակության դերը,
այլ, խորապես գիտակցելով նրա նշանակությունը, ամեն կերպ
ջանում ենք ամրապնդել և արդյունավետ դարձնել նրա պաշ-
տոնը»²⁰⁹: Պետք է նշել, որ ազգային երկու կենտրոնների միջև
ծագած տարաձայնությունների փաստը հնարավորին չափ
գաղտնի պահվեց և թույլ չտրվեց, որպեսզի թափանցի մամու-
լի էջերը, որը նույնպես կվնասեր հետապնդած խնդրի լուծմա-
նը: Բանն այն էր, որ այդ իրողությունը կարող էր շահարկվել
ոչ միայն թուրքական իշխանությունների, այլ նաև տերութ-
յունների կողմից և օգտագործվել արևմտահայության դեմ:
1914 թ. մարտին, երբ բարենորոգումների վերաբերյալ բանակ-
ցություններն արդեն ավարտվել էին և կնքվել էր համաձայ-
նագիր, լրագրողներից մեկի հարցին, թե Ազգային Պատրիար-
քարանի հետ նրա հարաբերություններն արդյոք միշտ գոհա-
ցուցիչ են եղել, Պ. Նուբարը, լռելով տարաձայնությունների
մասին, պատասխանել էր. «Այո, եւ ինքզինքս բարեբաղդ կը
համարիմ որ ամեն կերպով Պատրիարքարանին անձնուէր
աջակցութիւնը վայելեցի ինծի վստահուած առաքելութեան
մէջ»²¹⁰:

HOVAKIM BOYAJYAN
Institute of History, NAS RA

DISAGREEMENTS OF POGHOS NUBAR AND THE NATIONAL PATRIARCHATE CONCERNING THE PROGRAM OF THE REFORMS OF WESTERN ARMENIA (1913)

Summary

The defeat of Turkey in the Balkan war (1912) created favourable conditions for the realization of reforms in Western Armenia. The Western and Eastern Armenian national circles, as well as the

²⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, ք. 47:

²¹⁰ «Կոնցակ», Նիւ Եորք, 1914, N17; «Յուսաբեր», Կահիրե, 1914, N 210:

National Delegation headed by Nubar Pasha, the envoy of the Catholicos of All Armenians began to apply great efforts to help the solution of the Armenian question.

It was very important to have a program of reforms outlining the demands of Western Armenians. There were two projects of reforms: one presented by Nubar Pasha, another – by National Patriarchate in Constantinople.

Nubar Pasha and the Armenian Patriarch of Constantinople H.Arsharuni found principal differences in each project, especially concerning the method of control of the reforms.

Each side insisted on its point of view. Such development of the process was full of dangerous consequences. After long negotiations main contradictions were resolved. It was very important, otherwise the Armenian question's solution would be endangered.

At the end of March 1913 the Russian government got acquainted with the aspirations of Western Armenians. At the beginning of April Patriarch H.Arsharuni officially handed M.Girs the project of reforms compiled by the Patriarchate.

Girs offered changes in some articles of the project, especially concerning the question of the appointment of the governor who could be not only a foreigner, but also a Turkish subject appointed by the order of the Sultan and agreement of the Great Powers. The control over the realization of reforms had to be carried out by all involved states.

The offered formulations were accepted both by Nubar Pasha and the National patriarchate and it became possible to edit and except finally the project of reforms.

It is necessary to note that the fact of contradictions was kept in secret. If it had become known it would be speculated not only by the Turkish authorities but also by the Great Powers and used against Western Armenians.

In 1914, when the negotiations about the reforms were finished and the sides came to an agreement, one of the journalists asked Nubar Pasha whether his relations with the National Patriarchate were always satisfactory, he answered: "Yes", keeping in secret disagreements.